

ЖИТТЄВИМИ ШЛЯХАМИ ВЧЕНОГО (Я.О.РИЖЕНКО)

У стислій довідці про Я.О.Риженка, підготовленій С.І.Білоконем для Української Радянської Енциклопедії, - лише основні відомості з життя мистецтвознавця. Але й вони хибують певними неточностями¹. І це - не випадково, надто мало достовірних документів, які висвітлюють час роботи Якова Омеляновича на Україні. Архіви КДБ, в яких зберігаються слідчі матеріали на Я.О.Риженка, лише сьогодні стали доступними для дослідників. Частково на їх основі і спробуємо відтворити основні етапи життєвого і творчого шляху відомого науковця та культурного діяча.

Народився Яків Омелянович Риженко 13 листопада 1892 р. в с.Пустовійтове Кременчуцького повіту (зараз Глобинського району) на Полтавщині в родині селянина-бідняка. Маючи всього дві з половиною десятини землі, стареньку, хоч і завжди вибілену хату, його батько не міг самотужки прогостувати сім'ю - сина і дочок, які з раннього дитинства змушені були підробляти у заможних селян, виконуючи різну невдячну роботу.

Справжній дивосвіт країни знань відкрила Якову початкова школа. Допитливого і наполегливого учня помітили і рекомендували для вступу в педагогічне училище. Витрати за його навчання і утримання взяло на себе Кременчуцьке земство. Закінчивши училище, Риженко почав працювати учителем сільської школи, здобув певного достатку, якого так не вистачало в дитинстві². Проте, тяга до знань

виявилася значно сильнішою і він виїздить до Москви, де вступає до міського університету ім.Шанявського.

Про коло його знайомих та інтереси у Москві розшукати достовірних документальних свідчень, на жаль, не вдалося. Невідомо також, за яких обставин приїхав він весною 1914 р. до с.Мало-Перещепино на Полтавщині, де з 20 березня став учителем і одночасно завідуючим двокласної школи.

Попрацювати довго тут, однак, не вдалося. Розпочалася перша світова війна. І вже на початку 1915 р. Я.О.Риженко був мобілізований до царської армії. Закінчивши шестимісячні курси, він служив фельдшером військового госпіталю в м.Мортанську Тамбовської губернії, а після лютневої революції повернувся до с.Мало-Перещепино, де вчителювала дружина - Зозуліна Катерина Олександрівна. Згодом Яків Омелянович очолює місцеву двокласну школу, активно включається в роботу місцевих земських установ та кооперативу «Селянська спілка», багато часу віддає організації спілки робітників млинів. При цьому на перше місце ставить захист інтересів бідноти, тяжке становище якої він пізнав на власному життєвому досвіді.

Не залишає поля громадської діяльності Я.О.Риженко і після встановлення на початку 1918 р. Радянської влади на території Полтавщини. Зрозуміло, далеко не всім його активність була до вподоби. Серед заможних кіл М.-Перещепино вона викликала відверту злюбу, неприязнь. Тому, коли в село вступили загони окупаційних військ кайзерівської Німеччини, Яків Омелянович, остереігаючись помсти, змушений був переселитися до с.Селещина. Однак, отримати тут роботу відразу не вдалося - школу зайняли німці, заняття не проводилися.

В пошуках заробітку Я.О.Риженко виїхав до Полтави і тимчасово влаштувався на роботу в педагогічному бюро губернського земства. Одночасно з цим викладав на учительських курсах в Лубнах і Ромнах. Не цурався і тяжкої праці на залізниці.

1918 рік - один з найдраматичніших у житті Я.О.Риженка. Гнітила не лише відсутність постійної роботи, побутова невлаштованість. Турбувало й інше... Як і значна частина української інтелігенції, Я.О.Риженко покладав особливі надії на Центральну Раду, вірив її обіцянкам відродити культуру України, відкрити широкі можливості її народу вільно працювати на своїй землі. Тому глибоко переживав фактичне усунення Центральної Ради з політичної арени в період австро-німецької окупації України. «Я став обивателем,- писав Я.О.Риженко. - Отримав клаптик землі, почав його обробляти, завів корову і закрився у вузькій сфері особистих інтересів».

Вони, однак, не завадили Я.О.Риженкові побачити нечувані «насильства, пограбування, екзекуції», якими супроводжувалась великодержавна шовіністична політика денікінців. Тому, після їх вигнання, Яків Омелянович без вагань погодився стати секретарем волревкому, виконувати пов'язані з цим складні і відповідальні обов'язки. В 1921 р., як лектор Костянтиноградського повітового ревкому, він взяв безпосередню участь у проведенні заходів, спрямованих на ліквідацію спалаху висипного тифу, знаходився на найбільш епідеміологічно небезпечних ділянках. Не було нарікань на Я.О.Риженка і як на завідуючого двокласною, а згодом семирічною школою в с.Селещино та секретаря місцевого комітету профспілки робітників освіти - Робос.

Помітивши молодого, освіченого сільського вчителя, губернське правління спілки Робос в червні 1923 р. запропонувало Я.О.Риженку посаду заступника завідуючого, а в жовтні цього ж року призначило його завідуючим Полтавським педагогічним музеєм. Після об'єднання останнього з Центральним пролетарським музеєм Полтавщини, Я.О.Риженко в грудні 1924 р. стає керівником етнографічного відділу та заступником директора музею по науковій роботі.

Слід зазначити, що середина 20-х років - складний і суперечливий період в історії Полтавського музею. В 1924 р. від обов'язків його директора був увільнений такий визнаний авторитет в галузі музейного будівництва як М.Я.Рудинський, змушені були залишити улюблену справу досвідчені музейні працівники - К.В.Мощенко, Є.Я.Рудинська та інші. Внаслідок цього значно послабився зв'язок музею з Полтавським науковим товариством, активні члени якого, відомі діячі науки та культури В.О.Щепотьев, Г.О.Коваленко, М.М.Бужинський практично відмовились від участі у створенні нових оригінальних експозицій.

Упереджене ставлення до нової адміністрації та наукових співробітників музею відчувалось також з боку ряду наукових установ Всеукраїнської академії наук. Музей, як зазначав Я.О.Риженко, опинився в стані своєрідного бойкоту. Відчув його і Яків Омелянович на собі. Невдачею, зокрема, в середині 20-х років завершилась його спроба вступити до Наукового товариства, не був він прийнятий також до секції наукових працівників спілки Робос.

Тим з більшою наполегливістю Я.О.Риженко взявся за підвищення своєї кваліфікації музейного працівника, фахівця-етнографа. В 1926 р. успішно витримавши вступні іспити, Яків Омелянович вступає до аспірантури при кафедрі історії української культури академіка Д.І.Багалія⁷. «Потрібно було багато зусиль і праці, - писав пізніше Я.О.Риженко, - щоб одночасно з роботою чисто службовою виконувати і роботу аспірантську». Однак, наполегливість, виключна працездатність давали свої позитивні результати. Не останню роль відіграло творче спілкування початкуючого дослідника з своїми досвідченими наставниками - академіком Д.І.Багалієм, завідуючим етнографічною секцією кафедри О.В.Ветуховим, відомим етнографом П.Г.Ковалевським, молодими науковцями К.Г.Червяком, Б.К.Пилипенком, А.П.Ковалевським та іншими

В результаті незабаром побачили світ праці Я.О.Риженка про кустарно-ремісничу промисловість і побутово-етнографічні особливості Полтавщини⁸, значення краєзнавства у виховній та культурно-освітній роботі⁹. Увагу фахівців привернув його нарис з історії Полтавського краєзнавчого музею, в якому зроблений огляд найбільш цінних етнографічних, художніх, кустарно-ремісничих та інших музейних збірок¹⁰. Свого наукового значення не втратили і сьогодні підготовлені Я.О.Риженком путівники по влаштуванні музеєм в кінці 20-х років виставках з історії гончарства, килимарства та шиття на Полтавщині¹¹.

Після успішного захисту в 1929 р. дисертаційної роботи Я.О.Риженко отримав ряд привабливих пропозицій. Йому пропонували залишитись на кафедрі Д.І.Багалія. Розраховував на здібного науковця і Науково-дослідний інститут матеріальної культури під керівництвом О.С.Федоровського¹².

Однак, як зазначив сам Я.О.Риженко, душею він зрісся з музеєм, не уявляв свого життя без нього. Тому, не пориваючи зв'язку з науковими установами Харкова¹³, залишився працювати в Полтаві, налагодив робочі контакти з радянськими органами, установами та організаціями, місцевою науковою інтелігенцією.

В 1925 р. Я.О.Риженко виступив з ініціативою проведення реорганізації експозиції Полтавського краєзнавчого музею. Ось як оцінював її результати журнал «Жизнь искусства»: «Надзвичайно цінні матеріали зібрані з величезною любов'ю, опрацьовані і систематизовані для наочного огляду широких трудящих мас... В даний час музей за кількістю і якістю своїх колекцій серед провінційних музеїв стоїть на першому місці»¹⁴.

На підтвердження цього досить сказати, що на початок 1928 р. у трьох відділах музею (побуту та ідеології, природничому, соціально-економічному) було зосереджено понад 100 000 експонатів¹⁵.

Центральне місце в експозиції музею займали етнографічні експонати, значною мірою зібрані і опрацьовані особисто Я.О.Риженком. Велику увагу приділив він, зокрема, виявленню і обліку історико-мистецьких предметів в культових спорудах, з яких до музею надійшло близько тисячі килимів, унікальні стародруки, високохудожні зразки церковного начиння.

Поповнити збірки відділу предметами українського побуту, мистецтва та промислів дало можливість проведення ряду наукових експедицій. Так, в 1926-1927 рр. під керівництвом Я.О.Риженка розпочалось комплексне монографічне дослідження Опішнянського району, до якого було споряджено дві експедиції музею. Перша - досліджувала природу району, інша - побут і виробництво. В результаті їх роботи було зібрано чимало цінних експонатів, що характеризували кустарні промисли і ремесла, традиції житлового та господарського будівництва, ювелірне мистецтво, шиття. Музейними працівниками було записано біля 500 загадок, різдвяних віршів, колядок, тощо¹⁶.

Дослідження Опішнянського району, особливо його кераміки, музей продовжував і в наступні роки. Причому, їх практичні результати зацікавили не лише науковців, а й господарників, які вдало використовували матеріали музею для налагодження керамічного виробництва на експорт¹⁷.

Належну увагу приділяв також Я.О.Риженко питанням екскурсійного обслуговування населення. З метою його суттєвого поліпшення спільними зусиллями працівників музею та окрполітосвіти було відкрите екскурсійне бюро, створена мережа громадських екскурсоводів. Лише за 1926-27 рр. музей відвідало 2215 екскурсій (84614 екскурсантів)¹⁸. Увагу полтавчан та гостей міста привернули такі виставки музею, як «Гончарство Полтавщини», «Килимарство й килими Полтавщини», «Українське шиття» та інші. Активізації туристсько-екскурсійної роботи на Полтавщині, розв'язанню важливих завдань музейного будівництва, пропаганди історико-культурної спадщини краю значною мірою сприяв і підготовлений за участю Я.О.Риженка оригінальний, як для 20-х років, «Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі» (Полтава. - 1927. - 68 с.). Крім загальних статей, назване видання включало в себе складену Я.О.Риженком типову схему експозицій районного та шкільного музеїв, а також перелік основних пам'яток Полтави, кожна з яких була включена в маршрут певних тематичних екскурсій і супроводжувалась відповідними поясненнями про пов'язані з нею історичні події.

Популяризуючи історико-культурні пам'ятки, Я.О.Риженко доклав чимало зусиль для їх збереження. Коли на початку 1927 р. у Полтаві утворилась окружна комісія охорони пам'яток культури і природи, він, цілком закономірно, увійшов до її складу. Цікаво, що в організаційному засіданні Комісії безпосередньої участі Яків Омелянович не брав. Однак, присутні (В.О.Щепотьєв, М.І.Гавриленко, Г.О.Коваленко, інші провідні науковці та культурні діячі) одностайно висловились за його членство в Комісії¹⁹. В цьому ж році Я.О.Риженко був прийнятий у наукову секцію спілки Робос, а згодом навіть увійшов до складу її керівних органів²⁰. Не залишився досвідчений фахівець поза діяльністю окружної Комісії по увічненню пам'яті М.М.Коцюбинського. Нарешті, визнанням особистих заслуг Я.О.Риженка в дослідженні Полтавщини стало його обрання дійсним членом Полтавського наукового товариства при ВУАН. Як бачимо, колишні непорозуміння з передовими науково-культурними колами Полтави безслідно минули, відкривши широкі можливості для творчої співпраці на ниві культурного будівництва.

Серед тих, з ким спілкувався Я.О.Риженко в кінці 20-х років - талановитий літературознавець і перекладач, мистецтвознавець і композитор В.О.Щепотьєв, дослідник історії рідного краю М.М.Бужинський, викладачі Полтавського ІНО М.Ф.Ніколаєв, П.Г.Клепацький. Заходив «на вогник» до музею відомий культурний діяч Г.О.Коваленко. Не раз звертався до унікальної колекції фольклору, зібраної Я.О.Риженком, відомий український композитор Ф.В.Попадич. Любили погомоніти з Яковим Омеляновичем про історичне минуле Полтавщини молоді літератори Григорій Майфет і Юрій Циганенко.

Тісні творчі контакти встановилися у Я.О.Риженка також з науковими колами Києва, зокрема, вченими Всеукраїнської Академії наук. Вже в 1929 р. етнографічна секція при ВУАН запропонувала йому співробітництво з «Етнографічним вісником». Спеціально для цього видання Я.О.Риженко підготував цікаву розвідку «До економіки чумацтва на Полтавщині в другій половині XIX ст.». Зацікавився він також пропозицією здійснити фундаментальне ретроспективне дослідження про розвиток цехів на Україні. Але завершити розпочату роботу так і не зміг.

За звинуваченням в антирадянській діяльності, яка начебто полягала в розповсюдженні антимарксистських поглядів, ствердженні «вульгарно-націоналістичних тенденцій», 6 березня 1931 р. Я.О.Риженко був заарештований органами ДПУ. Правду кажучи, окрім досить неконкретних свідчень про належність до контрреволюційної організації, слідство ніяких доказів проти нього не мало. Сам же Яків Омелянович категорично відкидав будь-які звинувачення. «В своєму ставленні до Радянської влади, - писав він у власноручних показаннях від 3 травня 1931 р., - як і вся інтелігенція, я пройшов період недовіри, період пошуків, період національних захоплень та контрреволюціонером ніколи не був».

Однак, слідство, націлене на викриття нової розгалуженої контрреволюційної організації, подібні визнання до уваги не брало. Вражений таким поворотом справи, Я.О.Риженко на допиті 14 серпня 1931 р. скріпив власним підписом все, що від нього вимагали, а саме: визнав свою причетність до місцевої філії контрреволюційної повстанської організації - Український національний центр. Отямившись, 29 серпня він категорично заперечить усі ці вигадки, але пізно. Звинувачувальний висновок буде вже складений і затверджений прокурором. З нього, зокрема, випливало, що Я.О.Риженко без додаткової

обробки був завербований до Українського національного центру і готував наукові кадри молоді до повалення Радянської влади.

Можна лише здогадуватись, як зустрів подібний висновок Я.О.Риженко. Коли ж про звинувачення довідалася його дружина, вона не витримала - потрапила до психіатричної лікарні. Вже звідти зверталася до Генерального прокурора України з проханням переглянути справу чоловіка. У відповідь з Харкова прийшло лише рішення Судової трійки при Колегії ДПУ республіки від 21 лютого 1932 р. про засудження Я.О.Риженка за ст. 54-П КК УСРР до виселення з України та заборону проживати на її території протягом трьох років²¹. Засланий до Астрахані, він неодноразово звертався до правоохоронних органів із заявами про зняття судимості, але, так і не дочекавшись позитивного рішення, помер 29 травня 1974 р.

Лише 19 червня 1989 р. у відповідності з Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 16 січня 1989 р. вчений, талановитий організатор музейної справи, щирий поборник збереження української національної культурної спадщини буде реабілітований. Без сумніву, його творчий доробок стане в нагоді тим, хто дбайливо, без зайвої метушні, відроджує неньку-Україну, її багатовікові історичні та культурні традиції. «Пройдуть роки, - писав в одній з своїх праць Яків Омелянович Риженко, - перебуває життя, на сцену вийдуть нові мистецькі форми, але й вони в процесі свого творення будуть черпати живильну вологу з глибокого колодязя народної творчості»²². Які пророчі слова!

1 Білокінь С.І. Риженко Яків Омелянович // Українська радянська енциклопедія. - К., 1983. - Т. IX. - С. 367.

2 Архів УКДБ України по Полтавській області. - Спр. 15125. - С. - Арк.

3 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 811. - Арк. 230 зв.

4 Там же. - Оп. 12. - Спр. 6475. - Арк. 5-6.

5 Архів УКДБ по Полтавській області. - Спр. 15125. - С. - Арк.

6 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 12, спр. 6475. - Арк. 5-7.

7 Там же. - Оп. 6, спр. 4579. - Арк. 20; спр. 4520. - Арк. 59.

8 Риженко Я. Кустарна ремісничя промисловість // Збірник. Том II. Полтавщина. - Полтава, 1927. - С. 257-306; його ж. Населення Полтавщини та його побут // Там же. - С. 331-340.

9 Риженко Я. Краєзнавство та екскурсії // Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. - Полтава, 1927. - С. 5-10; його ж. Екскурс II в політосвіроботі // Там же. - С. 17-20.

10 Риженко Я. Полтавський державний музей (Історичний нарис) // Збірник. Том I. Присвячений 35-річчю музею. - Полтава, 1928. - С. 1-15; його ж. Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості // Там же. - С. 63-116.

11 Риженко Я. Килимарство й килими Полтавщини. - Полтава, 1928. - 16 с.; його ж. Українське шитво. - Полтава, 1929. - 28 с.; його ж. Гончарство Полтавщини. - Полтава, 1930. - 16 с.

12 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 4581. - Арк. 328; Архів УКДБ по Полтавській області. - Спр. 15125. - С. Арк.

13 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 9, спр. 381. - Арк. 51.

14 Безруких П. По Червоной Украине (На Полтавщине) // Жизнь искусства. - М. - 1926. - N 43. - С. 6-7.

15 Риженко Я. Полтавський державний музей // Знання. - 1928. - N 3. - С. 23.

16 Риженко Я. Полтавський державний музей (історичний нарис). - С. 12; його ж. Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості. - С. 63.

17 Яр (Яків Риженко). Полтавський державний музей // Комуніст. - 1927. - 19 серпня. Архів УКДБ по Полтавській області. - Спр. 15125.

18 Риженко Я. Полтавський державний музей. Досягнення за 10 років Жовтня // Більшовик Полтавщини. - 1927. - 3 листоп.

19 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 9419. - Арк. 16.

20 Там же. - Оп.12, спр.6475. - Арк.3.

21 Архів УКДБ України по Полтавській області. - Спр. 15125.

22 Риженко Я. Українське шитво. - С.28.

О.О.НЕСТУЛЯ.